

СУТНІСТЬ ТА НАСЛІДКИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ: ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

ЯСІНОВСЬКА Ірина Фантинівна

кандидатка економічних наук, доцентка,

доцентка кафедри фінансового менеджменту

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID ID: 0000-0002-2766-8700

МАЗУР Марта Романівна

кандидатка юридичних наук, доцентка,

доцентка кафедри кримінального процесу та криміналістики

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID ID: 0000-0001-9274-6261

Анотація. *Стаття присвячена дослідженню сутності та наслідків тіньової економіки в економіко-правовому аспекті. Розглянуто основні підходи до визначення поняття «тіньова економіка», її чинники, структурні складові та негативний вплив на суспільство. Проаналізовано механізми протидії тіньовій економіці та можливості їх застосування. Запропоновано окремі напрямки покращення інвестиційного клімату та підприємницького середовища в Україні, виведення економіки з тіні.*

Ключові слова: *тіньова економіка, економіка, правове регулювання, податкове навантаження, детінізація.*

Постановка проблеми. Однією з найактуальніших проблем сучасної світової економіки є її тінізація. Наявність тіньового сектора в будь-якій державі створює значні труднощі, які потребують ефективного вирішення. Протидія тіньовій економіці стала пріоритетним завданням для багатьох країн, адже цей феномен впливає на різні аспекти суспільного життя. Так, він зменшує податкові надходження до державного бюджету, що, своєю чергою призводить до скорочення обсягів фінансування соціальних програм, інфраструктурних проектів та системи охорони здоров'я. Тіньова економіка сприяє зростанню соціальної нерівності у суспільстві, оскільки окремі групи населення уникають сплати податків, отримуючи при цьому доступ до суспільних благ, у той час як інші несуть податкове навантаження. В сучасних умовах дослідження тіньової економіки є надзвичайно актуальним, оскільки воно дає можливість зрозуміти її рівень та негативний вплив на суспільство, а також сприяє напрацюванню шляхів мінімізації рівня тіньової економіки, забезпеченню економічної стабільності, соціальної справедливості та правопорядку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Причини та чинники функціонування тіньової економіки, методика дослідження її розміру та наслідки для суспільства досліджені у працях вітчизняних та зарубіжних науковців. Так, Medina L., Schneider F., Williams C. у своїй працях досліджують методику визначення рівня тіньової

економіки та шляхи її подолання; Бухтіарова А., Ванькович Ю., Костьов'ят Г., Михальова А., Семенов А., Ходжаян А., Шепель Т., Шиптенко Т. – причини виникнення та наслідки тіньової економіки; Волинець М., Гетман О., Гребенюк Н., Дубровський В., Дяченко О., Черкашин В. – механізми протидії тіньовій економіці.

Попри значну кількість конструктивних ідей, пропозицій, висновків і узагальнень, проблема дослідження тіньової економіки в умовах воєнного стану потребує глибшого аналізу.

Мета статті. Метою статті є систематизувати накопичений досвід дослідження сутності, чинників та індикаторів тіньової економіки в економіко-правовому контексті; виокремити пропозиції та можливості їх застосування в Україні з огляду на сучасні виклики.

Виклад основних результатів. Немає єдиного визначення поняття «тіньова економіка».

Тіньова економіка відома під різними назвами, наприклад, прихована економіка (hidden economy), сіра економіка (gray economy), тіньова економіка (black economy) або економіка відсутності (lack economy), готівкова економіка (cash economy) або неформальна економіка (informal economy). Усі ці синоніми стосуються певного виду діяльності в тіньовій економіці. Леандро Медіна та Фрідріх Шнайдер зазначають, що тіньова економіка включає всю економічну діяльність, яка прихована від офіційної влади з монетарних, регулятивних та інституційних причин [12, с. 4].

Бухтіарова А. Г., Семенов А. Ю. та Михальова А. С. дають наступне визначення: тіньова економіка – це економічна діяльність, прихована від офіційної влади, яка спрямована на отримання доходу злочинним шляхом [1, с.32].

На думку Дяченко О.П., тіньова економіка – складне соціально-економічне явище, що представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності з метою отримання доходу за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків [6, с. 21].

Тіньову економіку слід розглядати як економічну діяльність, що не обліковується офіційною статистикою, частково не потрапляє до валового внутрішнього продукту і не оподатковується державою, а також таку, що заборонена законом [10, с.80].

Шепель Т.В. зазначає, що тіньова економіка є сукупністю взаємних відносин, пов'язаних із організацією процесу виробництва, розподілу продукції, надання послуг, які можуть на всіх або на кількох етапах створення продукту порушувати чинне законодавство [11, с.23].

Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки України містять наступне визначення цього поняття: тіньова економіка – незареєстрована в установленому порядку економічна діяльність суб'єкта господарювання, яка характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм (рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови і безпека праці тощо) [8]. Таким чином, тіньова економіка охоплює діяльність, яка проводиться поза офіційним обліком та регулюванням держави.

Розглянемо чинники/фактори, які сприяють виникненню та розвитку тіньової економіки. Так, науковці Шнайдер Ф. та Вільямс К. до основних чинників тіньової економіки відносять: податковий тягар, тягар соціального страхування, податкова

мораль, якість державних інституцій та регулювання ринку праці [13].

Ванькович Ю.М. виділяє три групи факторів, які сприяють розвитку тіньової економіки. До першої групи належать фактори економічного характеру, зокрема: завищений рівень податків (зокрема на прибуток), реструктуризація галузей економіки (промисловість, сільське господарство, обслуговування, торгівля), фінансова криза та її негативний вплив на економічну систему, недосконалий процес приватизації, а також діяльність незареєстрованих економічних структур. До другої групи входять фактори соціального характеру, такі як низький рівень життя населення, що спонукає до прихованої економічної активності, високий рівень безробіття, який змушує людей шукати будь-які джерела доходу, та нерівномірний розподіл ВВП. Третя група охоплює фактори правового характеру: недоліки законодавства, недостатню ефективність роботи правоохоронних органів у запобіганні незаконній кримінальній економічній діяльності, а також недосконалість механізму координації у боротьбі з економічними злочинами [2, с.51].

Так, недосконале законодавство, яке не враховує сучасних економічних умов та специфіки окремих галузей, змушує підприємців шукати обхідні шляхи ведення бізнесу. Нечіткість та суперечливість правових норм спричиняє різночитання, що ускладнює їх застосування на практиці та створює передумови для ухилення від сплати податків. Така ситуація не лише підриває довіру до правової системи, а й уповільнює економічний розвиток, знижуючи інвестиційну привабливість країни.

Структурно тіньова економіка може бути поділена на кілька основних складових: незареєстрована економічна діяльність (виробництво товарів і послуг без офіційної реєстрації підприємств; діяльність малого бізнесу, що працює «в тіні» для уникнення оподаткування); прихована економіка (офіційно зареєстровані підприємства, які приховують частину доходів або витрат; заниження обсягів продажів; нелегальні зарплати «в конвертах»); нелегальна економіка (діяльність, що заборонена законом, наприклад, наркоторгівля, контрабанда, підпільне виробництво); корупційна діяльність (хабарництво, зловживання службовим становищем); фінансова тіньова діяльність (використання офшорних зон для приховування доходів; ухилення від податків через фінансові схеми); тіньова зайнятість працевлаштування працівників без офіційного оформлення; приховування фактичної кількості робочих місць або виплат). Ці складові взаємопов'язані та формують комплексну систему, що впливає на загальну економіку країни, її фінансову стабільність та соціальну сферу.

Визначити точний відсоток тіньової економіки в країні досить складно, оскільки її головною характеристикою є прихованість від офіційних органів і уникнення статистичного обліку. Однак завдяки діяльності державних органів, що відповідають за регулювання економічної стабільності, можна орієнтовно оцінити масштаби тіньової економіки. Для цього застосовують різні показники [4, с.45]:

– обсяг ВВП у тіньовій економіці є найпоширенішим показником, проте його важко визначити;

– рівень тіньової зайнятості населення вважається більш точним індикатором, але він може бути спотворений через значну частку неофіційної зайнятості, яка не належить до тіньової економіки;

– загальний обсяг тіньових доходів є найбільш точним показником для оцінки масштабів тіньової економіки, однак його розрахунок є найскладнішим.

Наказом Державної служби статистики України від 27 грудня 2023 року №343 затверджена Методика розрахунку обсягів економіки, що безпосередньо не спостерігається. Вона призначена для підвищення якості оцінок розрахунку валового

внутрішнього продукту й окремих показників виробництва за видами економічної діяльності, проведення моніторингу економіки, що безпосередньо не спостерігається, на основі річних даних державних статистичних спостережень і адміністративних даних [7].

Згідно з даними Міністерства економіки, рівень тіньової економіки в Україні останніми роками знижувався з 40 до 28%, але у 2023 році зріс до 40% через низку факторів, зокрема пов'язаних з воєнними діями. Наявність усе ще великого тіньового сектору, з одного боку, не дає змоги зменшити номінальне податкове навантаження, а з іншого – спотворює умови конкуренції. І перше, й друге сприяє тінізації [3].

Проблеми тіньової економіки продовжують бути одними з найактуальніших і найважливіших у сучасному світі. Такі явища становлять серйозну загрозу для економічного розвитку, соціальної стабільності та правової системи країн у глобальному масштабі.

До основних наслідків тіньової економіки відносять: зменшення надходжень до державного бюджету, що ускладнює фінансування соціальних програм, інфраструктурних проєктів та інших державних ініціатив; сприяння нерівності, економічної несправедливості, оскільки податки сплачують добросовісні платники, тоді як учасники тіньового сектору отримують незаконну вигоду; погіршення умов праці (нелегальна зайнятість, характерна для тіньового сектору, часто супроводжується відсутністю соціальних гарантій, низьким рівнем заробітної плати та незахищеністю працівників); перешкоджання економічному розвитку (тіньова економіка створює нерівні умови для бізнесу, що стримує розвиток чесної конкуренції та інновацій у легальному секторі).

Так, за оцінками дослідження Інституту соціально-економічної трансформації та Центру соціально-економічних досліджень CASE Україна, у 2023 році потенційні втрати державного бюджету від «тіні» становили близько 400 млрд грн. Серед «найпопулярніших» способів з мінімізації податків стали схеми із заробітними платами «у конвертах» (115-230 млрд грн втрат бюджету на рік) та схеми «контрабанда та сирій імпорт» – втрати бюджету оцінюються у 120-167 млрд грн на рік [5].

Ці наслідки свідчать про необхідність комплексного підходу до боротьби з тіньовою економікою, включаючи реформи податкової системи, спрощення процедур ведення бізнесу, боротьбу з корупцією, підвищення довіри до державних інституцій та покращення соціального забезпечення.

Основні шляхи боротьби з тіньовою економікою показані на рис.1.

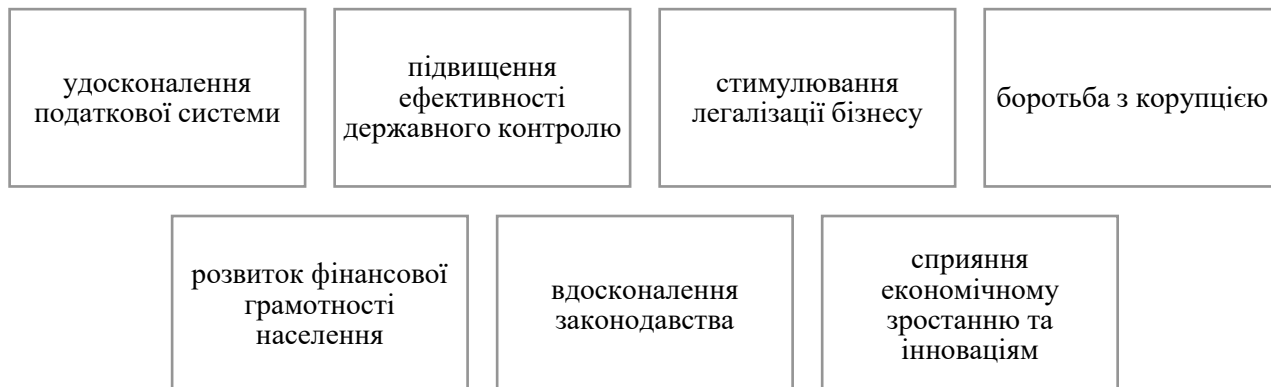

Рис.1. Основні шляхи боротьби з тіньовою економікою

Джерело: складено на основі [1; 4-6; 14]

Зменшення податкового навантаження для бізнесу, спрощення податкових процедур, боротьба з ухиленням від сплати податків шляхом посилення контролю та збільшення прозорості фінансових операцій сприятимуть легалізації діяльності бізнесу. Підвищити ефективність державного контролю можна шляхом покращення діяльності органів, відповідальних за боротьбу з корупцією, ухиленням від податків і нелегальною зайнятістю; використання сучасних технологій для моніторингу фінансових потоків і виявлення нелегальної діяльності; введення жорсткішої відповідальності за порушення законодавства, пов'язаного з тіньовою економікою. Як зазначають науковці та практики [5], існує необхідність перезавантаження митної та податкової служб, реформування БЕБ як органу спрямованого на боротьбу з економічною злочинністю.

Проведення освітніх кампаній, спрямованих на підвищення обізнаності громадян про важливість легальної зайнятості та сплати податків; інформування населення про негативні наслідки тіньової економіки для суспільства сприятимуть покращенню фінансової грамотності громадян.

Важливим є вдосконалення нормативно-правового поля діяльності бізнесу шляхом внесення змін до законів для усунення прогалин, які використовуються в тіньовій діяльності; гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері фінансового моніторингу та боротьби з відмиванням коштів.

Слід наголосити на рекомендаціях Ради Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), що передбачають удосконалення національного законодавства з метою посилення відповідальності за економічні правопорушення. Крім того, у контексті європейської інтеграції Україна зобов'язалася повністю узгодити своє законодавство із законодавством ЄС, що, своєю чергою, вимагає внесення змін до Кримінального кодексу України. Ці зміни охоплюватимуть, зокрема, правопорушення, які завдають шкоди фінансовим інтересам ЄС [9].

До напрямків покращення інвестиційного клімату та підприємницького середовища в Україні можна віднести [14, с.14]: вдосконалення державної регуляторної політики з метою сприяння розвитку підприємництва шляхом оптимізації податкового навантаження, надання вигідного банківського кредитування, страхування; розвиток соціального партнерства держави та бізнесу, поєднання економічних інтересів держави та бізнесу; спрощення дозвільних процедур та забезпечення їх прозорості, а також соціальна відповідальність та прозорість діяльності суб'єктів господарювання; взаємна відповідальність держави та суб'єктів підприємницької діяльності, що передбачає як відповідальність підприємців перед суспільством, так і відповідальність держави перед підприємцями, зокрема щодо гарантування власності та захисту інвестицій; зменшення тиску на суб'єктів господарювання з боку контролюючих органів, протидія рейдерству та корупції; підвищення технологічного рівня виробництва, розвиток експортного потенціалу; застосування європейських принципів державного ринкового нагляду щодо дотримання вимог безпеки продукції та послуг; посилення інноваційної складової розвитку, надання державної підтримки суб'єктам малого та середнього підприємництва, які працюють у сфері інноваційної та науково-технічної діяльності.

Висновки. Тіньова економіка є складним багатогранним явищем. Вона має значний вплив на соціально-економічний розвиток держави, оскільки зменшує обсяг офіційного ВВП, обмежує податкові надходження, послаблює інституційну ефективність держави. Для ефективного зниження рівня тіньової економіки необхідно впроваджувати комплексні заходи, що охоплюють удосконалення законодавства,

підвищення прозорості фінансових потоків, посилення контролю за економічною діяльністю та стимулювання легального підприємництва. Заходи державної регуляторної політики щодо підтримки малого та середнього бізнесу шляхом створення сприятливих умов для розвитку, стимулювання інноваційної діяльності, яка забезпечує конкурентоспроможність легального сектору, сприятимуть детінізації економіки. Ефективність боротьби з тіньовою економікою в значній мірі залежить від взаємодії держави, бізнесу та громадськості.

Враховуючи сучасні виклики, зокрема наслідки воєнного стану, детінізація економіки є одним із ключових завдань для забезпечення сталого розвитку та економічної безпеки України.

Список використаної літератури

1. Бухтіарова А. Г., Семенов А. Ю. та Михальова А. С. Тіньова економіка: причини та шляхи детінізації економічних процесів. *Modern economics*. 2020. № 23. С. 31-36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/modecon_2020_23_7.
2. Ванькович Ю.М. Фактори виникнення тіньової діяльності підприємств. *Economics: time realities*. №6(46), 2019. С. 47-52.
3. Гетман О. На яких схемах тіньової економіки держава втрачає найбільше? *Економічна правда*, жовтень 2024. URL: <https://pravda.com.ua/columns/2024/10/31/721290/>.
4. Гребенюк Н.О., Волинець М.С. Боротьба з тіньовою економікою задля відновлення України. *Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference «Science and Education in Progress»* (December 26-28, 2023). Dublin, Ireland. С.44-51.
5. Дубровський В., Гетман О., Черкашин В. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення/уникнення оподаткування в Україні: дослідження / за підтримки Центру міжнародного приватного підприємництва (CIPE) та ICAP Єднання. Київ, жовтень 2024. URL: <https://iset-ua.org/images/Shemi-2024-final.pdf>.
6. Дяченко О.П. Теоретико-методологічні засади державної політики протидії розвитку тіньової економіки в Україні: Монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 295 с.
7. Методика розрахунку обсягів економіки, що безпосередньо не спостерігається. Державна служба статистики України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0343832-23#Text>.
8. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки від 18 лютого 2009 р. №123. Міністерство економіки України. Офіційний сайт. URL: <https://me.gov.ua/view/9aced229-54e0-4021-be56-417ab6d47685>.
9. Підхід до посилення відповідальності за економічні злочини має бути комплексним. Матеріали за результатами круглого столу «Ухилення від сплати податків чи оптимізація: специфіка розслідувань податкових злочинів, європейський досвід протидії та особливості притягнення до кримінальної відповідальності», організованому Бюро економічної безпеки (БЕБ). URL: <https://fru.ua/ua/media-center/news/fru/pidkhid-do-posilennya-vidpovidalnosti-za-ekonomichni-zlochiny-mae-buti-kompleksnim>.
10. Ходжаян А., Шиптенко Т. Тіньова економіка як економічна категорія та об'єкт оцінювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2014. Вип. 11. С. 74-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ekon_2014_11_15.

11. Шепель Т.В., Костьов'ят Г.І. Тіньова економіка як загроза економічній безпеці України: методи вимірювання та оцінка масштабів. Інноваційна економіка. 2021. № 5-6. С. 22-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inek_2021_5-6_4.
12. Leandro Medina and Friedrich Schneider (2018). Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? URL: https://www.researchgate.net/publication/323189178_Shadow_Economies_Around_the_World_What_Did_We_Learn_Over_the_Last_20_Years.
13. Friedrich Schneider, Colin Williams (2021). The Shadow Economy. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3915632.
14. Yasinovska I., Myshchyshyn I. Features of forming of business environment in Ukraine. Przedsiębiorstwo i region. No. 10. 2018. P. 7-15.